

T.C. KARABÜK ÜNİVERSİTESİ
ÖZBEKİSTAN DEVLET SANAT VE MEDENİYET ENSTİTÜSÜ

FİLOLOJİ VE KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI

KARABÜK - 2020

**КАРАБУК ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ РЕКТОРЛИГИ
ХУЗУРИДАГИ
ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ НОМЛИ ТУРК ДУНЁСИ АМАЛИЁТ
ВА ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ ИНСТИТУТИ
“ТИЛЛАР ВА АДАБИЁТ” КАФЕДРАСИ**

**ФИЛОЛОГИЯ ВА МАДАНИЯТ МАСАЛАЛАРИ
илмий-услубий мақолалар тўплами
№2**

KARABÜK - 2020

Uluslararası Dil ve Kültür Araştırmaları kitabı, uzunca bir zaman diliminde oluşturulmuş bir düşüncenin ürünüdür. 10'dan fazla üniversitede sosyal bilimlerin muhtelif dallarında görev yapan akademisyenlerin bir araya gelerek kültür hayatımıza kazandırdığı bir önemli çalışmadır. Amacı, Türk halklarının dili, kültürü ve sanatı hakkında ülkemizin ihtiyaç duyduğu bilimsel çalışmalara katkı sağlamaktır. Bu çerçevede üniversitelerde faaliyet yürüten akademisyen ve yetenekli öğrencilerin makaleleri toplandı, incelendi ve bilimsel kurula değerlendirmek için takdim edildi. Bilimsel kurul tarafından onaylanan makaleler mezkûr seçkiye alındı.

Kitabın hazırlanmasında önemli katkılarından dolayı Özbekistan Devlet ve Sanat Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. İbrahim Yuldashev'e ve Karabük Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Refik Polat'a ve makaleleriyle kitabın oluşmasına yardımcı olan akademisyenlere saygı ve teşekkürlerimizi sunmaktan mutluluk duyuyoruz.

EDİTÖRLER:

Prof. Dr. Nadirhan Hasan (Karabük Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Marufjon Yuldashev (Sanat ve Medeniyet Enstitüsü, Özbekistan)

YAYIN DANIŞMANLARI:

Dr. Öğr. Üyesi Saidbek Boltabayev (Karabük Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Güzel İsakova (Sanat ve Medeniyet Enstitüsü, Özbekistan)

BİLİM KURULU:

Prof.Dr. İbrahim Yuldashev (Özbekistan);

Prof.Dr. Abdusalom Umarov (Özbekistan);

Prof.Dr. Nasimhan Rahmanov (Özbekistan);

Prof.Dr. Oltinoy Tojiboyeva (Özbekistan);

Prof.Dr. Dilmurod Kuranov (Özbekistan);

Prof.Dr. Murodkosim Abdiyev (Özbekistan);

Prof.Dr. Shoirah Ahmedova (Özbekistan);

Prof.Dr. Tavakkal Choriyev (Özbekistan);

Prof.Dr. Muhammadjon Hakimov (Özbekistan);

Prof.Dr. Muhittin Gümüş (Kırgızistan);

Prof.Dr. Selami Fedakar (Türkiye);

Doç.Dr. Hamdam İsmailov (Özbekistan)

Doç.Dr. Yashar Alhasov (Azerbaycan);

Doç.Dr. Axat Salixov (Rusya, Ufa);

Doç.Dr. Ömer Mehmetküçüköglü (Kazakistan)

Doç.Dr. Enver Kapağan (Türkiye)

Doç.Dr. Cildiz İsmailova (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz Özkaya (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Kundakcı (Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Saidbek Boltabayev (Türkiye)

- Аъзам Т.** Шеърятда барқарор бирикмаларнинг ўрни. / **Azam T.** Şiirde deyimlerin önemi. 203
- Туракулова О.** Таълим жараёнида мутолаа маданиятини ривожлантириш педагогик муаммо сифатида. / **Turakulova A.** Eğitim sürecinde kitap okuma kültürünü geliştirmenin pedagojik sorun olarak ele alınması. 207
- Иногомova Н.** О перцептивном и ментальном аспектах семантики группы глаголов с общим значением ‘смотреть’/‘видеть’ в романе Р.Н.Гунтекин «Bir Kadın Düşmanı» и в романе Дж.Вебстер «Daddy-long-legs». / **İnagomova N.** R.N.Güntekin’in “Bir Kadın Düşmanı” ve J.Vebster’in “Daddy-long-legs” eserlerinde kullanılan “görmek” ve “bakmak” anlamındaki fiillerin zihinsel algılama boyutları. 211
- Саидакбарова М.** Бир мавзунинг бир неча ифодаси./ **Saidakbarova M.** Bir konunun çeşitli ifadeleri. 214
- Shomuradova D.** Problem of translation of proper names. / **Şamuradova D.** Özel adların çevirisinde öne çıkan sorunlar. 217
- Минниқулов И.** Инглиз ва ўзбек тилларида “танбеҳ бериш” маъносидаги шарт конструкциялар./ **Minnikulov İ.** İngiliz ve Özbek dillerinde ‘uyarma, tembih etme’ anlamındaki şart cümleleri. 220
- Эшпўлатова С., Зарипбоева Н.** Алишер Навоийнинг насрий асарларида нотиклик ва маданий нутқ масаласи. / **Eşpolatova S., Zaripbayeva N.** Ali Şir Nevai’nin nesri eserlerinde vaizlik ve vaaz kültürü hakkında. 223
- Бакаева Б.** Хитой тилида морфемали контракциянинг hébingfǎ “бирлаштириш” усулига оид хусусиятлар. / **Bakayeva B.** Çince eklemeli yapılardaki hébingfǎ ‘birleştirme’ yöntemi hakkında. 228
- Адилов А.** Кино ва театр санъатидаги ифодавийлик масалалари. / **Adilov A.** Sinema ve tiyatro sanatındaki anlatım sorunları. 232
- Асқаров А.** “Қорақалпоқфильм” киносида профессионал кадрлар муаммоси. / **Askarov A.** “Karakalpakfilm” sinemalarında profesyonel kadro sorunu. 236
- Tosheva D.** “Devonu lug‘otit turk” asarida “qo‘y” lug‘aviy ma‘noviy guruhiga oid qarashlar. / **Taşeva D.** “Divanü Lugati’t-Türk” eserinde ‘koyun’ leksik-semantic grubuna ait fikirler. 240
- Туропова П.** Сайёра Тўйчиева ижодида адабий –эстетик идеал категорияси. / **Turapova P.** Seyyara Toyçiyeva eserlerinde edebi-estetik ideal kategorisi. 243
- Bakhromova I.** The importance of using video and sound effects in teaching English. 247
- Ishanbekova N.** Ethical principles of teaching. / **İşanbekova N.** Öğretimin etik ilkeleri. 250
- To‘rayeva U.** Sotsiologik metodning shakllanish omillari va tarixi. / **Torayeva U.** Sosyolojik metodun ortaya çıkışı ve gelişmesi. 252
- Astanova G.** The effect of “one thousand and one nights” to the world literature. / **Astanova G.** “Bin Bir Gece” eserinin dünya edebiyatına etkisi. 256

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDA “QO‘Y” LUG‘AVIY MA‘NOVIY GURUHIGA OID QARASHLAR

“DIVAN-I LÜGAT‘IT TÜRK” ESERİNDE ‘KOYUN’ LEKSİK-SEMANTİK GRUBUNA AİT FİKİRLER

Tosheva Dildora,
Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi
Sharipova Maftuna,
Buxoro davlat universiteti II bosqich magistranti.

Okt. Dildora TAŞEVA,
Yüksek Lisans Öğrencisi Meftuna ŞARIPOVA,
Buhara Devlet Üniversitesi

Özet. Makalede “Divan-I Lügat‘it Türk” eserindeki “koyun” leksik-semantik grubuna ait birimler ele alınmıştır. Koyun hayvanı ile ilgili kavramlar analiz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: atasözü, leksik-semantik grub, derecelenme, koyun.

Annotation. The article deals with a number of unities concerning to linguistic and spiritual groups of the word “sheep” of the “Devonu lug‘otit turk” work. The processes related to the word “sheep” animal are described and analyzed.

Key words: proverb, lexical spiritual group, graduation, livestock, sheep.

XI asrda yashab ijod etgan etnograf, filolog, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik asoschisi Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad Qoshg‘ariyning bahosiga jahon xazinalari kamlik qiluvchi [1,4] “Devonu lug‘otit turk” asari – butun turkiy xalqlarning nodir manbasi. S.Rustamora ta‘kidlaganidek: “Devonu lug‘otit turk”da turklarning hayot kechirishi uchun zarur ashyolarning nomlari, urug‘, qabilalarning nomlari, faxriy unvonlari, turli lavozimlarning nomlari, oziq-ovqat, yovvoyi va **uy hayvonlari**, parrandalar va yovvoyi qushlarning nomlari, o‘simliklarning nomlari, astrologik atamalar, xalq taqvimini, oy, hafta, kunlarning nomlari, jo‘g‘rofiy atamalar, shahrlar, turli kasalliklar nomlari, anatomik atamalar, metallar va minerallarning nomlari, harbiy atamalar va ma‘muriy vazifalarga oid atamalar bor [4, 124-125]. Kitob o‘zida shu qadar ko‘plab rang-barang ma‘lumotlarni mujassam etganki, ularni tahlil va tavsif qilish uchun ko‘p yillar kerak bo‘ladi [1,4]. Chunonchi, uy hayvonlari turkiy xalqlar turmushida alohida o‘rin egallaydi.

Qo‘y – go‘sht, jun, sut va teri olish uchun boqiladigan juft tuyoqli, kavsh qaytaruvchi uy hayvoni [6, 464]. Qo‘ylar yovvoyi qo‘y – *muflondan* kelib chiqqan. Qo‘y bundan 8 ming yil avval xonakilashtirilgan [5, 198].

Qo‘y asrlar mobaynida inson hayotida muhim oziq-ovqat mahsuloti (go‘shtli, yog‘i), kiyim-kechak (teri, juni) sifatida katta rol o‘ynagan [7, 129].

“Devonu lug‘otit turk” asaridagi “qo‘y” LMGi bilan bog‘liq birliklarni quyidagicha izohlash mumkin:

Qo‘y saqlanadigan joy nomlari:

Ag‘il – og‘il, **qo‘y og‘ilxonasi**; o‘g‘uzlar qo‘yning qiyini ag‘il deydilar. Bir-biriga yaqin turgani natijasida kelib chiqqan. Chunonchi, yomg‘irni ham, bulutni ham sama deb aytilgani kabi (I,56). Ikki xil tushunchaning aynan bir xil nomlanishi natijasida, o‘zbek va uyg‘ur tillari orasida farqlanish ko‘rsatilgan.

Qasi – **qo‘y** va boshqalarni sovuqdan saqlash uchun yog‘ochdan qilingan **og‘ilxona**. Boshqasi ham shunday. Qasi badim – og‘ilxona soldim (III, 244).

Yoshiga ko‘ra darajalanishi:

Devondagi qo‘y nomlari ma‘lum bir leksik paradigmalarda o‘zaro mazmun o‘xshashliklari va farqlari asosida muayyan qatorlarga, guruhlariga birlashishi ham mumkin.

Masalan, ularning yoshini ifoda etadigan darajalanish qatori ham shular jumlasiga kiradi: balder qozi – ertagi qo‘zi (I,425). Baqlan – baqlan qozi – yosh va semiz qo‘zi (I,415). Toqli – to‘qli, olti oylik qo‘chqor, qo‘zi (I,405). Tishak – ikki yoshli qo‘y (I,368). O‘TILda **g‘o‘non** – ikki yashar ayg‘ir yoki qo‘chqor tarzida izohlangan [6, 464]. Bundan tashqari, **do‘nan** - ikki yoshga to‘lib, uch yoshga qadam qo‘ygan qo‘y yoki echki [6,675] tarzida izohlangan. Demak, turkiy xalqlar ikki yoshli qo‘yni turli nomlar bilan atagan. Irk – qo‘y, to‘rt yoshga qadam qo‘ygan qo‘y (I,78). Man: man jashlig‘ koj – to‘rt yashar qo‘y. Bu so‘z qo‘ydan boshqaga qo‘llanmaydi (III,172).

A‘zolari va mahsuloti bilan bog‘liq nomlar tasnifi.

1) yungi va u bilan bog‘liq mahsulotlar nomi:

a) ot so‘z turkumi: Qars – tuya yoki **qo‘y yungidan** qilingan kiyim (I,333).

Jo‘n – yung, tuya yoki **qo‘yning yungi** (III,373).

b) fe‘l so‘z turkumi: Utuldi – yungi kuydirildi, utildi. Koj bashi o‘to‘ldi – **qo‘y** kallasi **yungi** utib olindi. Boshqasida ham qo‘llanadi (I,201). Junlatti – yungini qirtirdi, oldirdi, kestirdi. Ol kojug‘ junlatti – u **qo‘yning yungini** kestirdi. Tuya uchun ham bu so‘z qo‘llanadi. (junlatur, junlatmaq) (II,415). Junladi – yungini qirqdi. Ol kojun junladi – u **qo‘yining yungini** qirqdi. (junlar, junlamaq) (III,412). Qirqdi: ol kojun qirdi – **qo‘yning yungini** qirqdi. Boshqasi ham shunday. (qirqar, qirqmaq) (III,428).

2) terisi va u bilan bog‘liq mahsulotlar nomi:

a) ot so‘z turkumi: ichmak – qo‘zi terisidan qilingan po‘stin (I,127). Qujqa – teri. Bu so‘z aslida teriga qo‘llansa ham, ba‘zan po‘stinga ham qo‘llanadi. Ol kojug‘ qujqqaladi – u qo‘yning terisini qaynoq suvda tozaladi. Teri tukdan tozalandi va ochiq ko‘rindi (III,188).

b) fe‘l so‘z turkumi: jo‘zto‘rdi: ol anar koj jo‘zto‘rdi – u unga qo‘y terisini shildirdi. Boshqasi ham shunday (III,105). Sojushdi – shilib olishdi. Ol mana teri sojushdi – u menga qo‘y terisini shildirishga yordam berdi. Boshqasi ham shunday. Shuningdek, bu so‘z tuxum po‘chog‘ini, daraxt po‘stlog‘ini ajratishda ham qo‘llanadi. (sojushur, sojurmaq) (III,205). Sojuldi – shilindi. Koj terisi sojuldi – qo‘y terisi shilindi (III,207). Sojdi – er kojug‘ sojdi – odam qo‘y terisini shildi. Boshqasi ham shunday. (sojar, sojmaq) (III, 262).

3) a‘zosi bilan bog‘liq nomlar:

a) ot so‘z turkumi: karko‘k – qo‘yning qat-qat qorni ichidagi katakchalarga o‘xshash narsa (II,334). Qosh – har bir juft narsa. Shundan olinib, qaychiga qosh bichak deyiladi, juft pichoq demakdir (arg‘ucha). Maqolda shunday kelgan: qorqmish kishiga koj bashi qosh ko‘ro‘no‘r – qo‘rqqan odamga har qo‘yning boshi juft ko‘rinadi. Bu maqol har narsadan qo‘rqqan, hatto, u narsani xayol qilganda ham, har vaqt qo‘rqadigan kishiga nisbatan aytiladi (III,139).

b) fe‘l so‘z turkumi: meniladi: er meniladi – odam miyani yedi. Asli to‘g‘risi shudir. So‘ng bu so‘z miya uchun qo‘y so‘yish kerak degan ma‘nodadir. Bu qo‘yning eng qimmatli a‘zosidir. Birov hurmati uchun **qo‘y** so‘yilib, **miya** taqdim qilish eng buyuk hurmatdir. So‘ng bu so‘z o‘rnida yaxshi taomi bor har bir odam uchun ham ataladigan bo‘lgan (III,413). Eritti – ol kozi eritti – u **qo‘zini** axta qildi. (**moyagini** chiqirib oldi) (I,215). Bu jarayon erkak qo‘zilar ustida amalga oshiriladi. Mayin junli va yarim mayin junli qo‘ylar bahorda jun qirqimi oldidan, bir yoshligida bonitirovka qilinadi. Barra terisi uchun boqiladigan qo‘ylar 1-2 kunligida, po‘stinbop qo‘ylar esa 7-8 oyligida, dag‘al junli boshqa qo‘ylar (shu jumladan go‘shtdor-yog‘dor qo‘ylar) kuzda jun qirqimi oldidan bonitirovka qilinadi [8,213]. Bu jarayon erkak qo‘zilar ustida amalga oshiriladi. Ular naslchilikka emas, balki mahsulot manbaiga xizmat qiladi. Cho‘jdi – cho‘zdi. Urug‘ut jip cho‘jdi – xotin ipni cho‘zdi. **Qo‘y ichagi**, arqon kabi tortib cho‘zish mumkin bo‘lgan har bir narsaga ham bu so‘z qo‘llanadi. Bu so‘z ham ikki jag‘ orasidagi j bilan aytiladi. (cho‘jar, cho‘jmak) (II,16). Cho‘jto‘rdi – cho‘zdirdi. Ol jipig‘ cho‘jto‘rdi – boshashgan arqanni tortirdi. Qo‘y ichagini artishga ham bu so‘z qo‘llanadi. (cho‘jto‘rur, cho‘jto‘rmak) (II,209).

4) qiyi (o‘g‘it):

a) ot so‘z turkumi: in – **qo‘y qiyi**; bu so‘zning jin shakli ham bor (I,84). Jin shaklining mavjudligini quyidagicha izohlash mumkin: qipchoq shevasida odatdagi y o‘rniga qorishiq j undoshi talaffuz etiladi: *jol joq, jorgek, joman, jil, jiladi* va b.(ad.-orf. Yo‘l, yo‘q, yo‘rgak,

yomon, yil, yig'ladi). *Uzum* so'zi (qadimda yuzum shaklida ishlatilgan bo'lsa kerak) boshida ham *j* aytiladi: *juzum* [3,16]. In sozining ham yin bo'lishi ehtimoldan holi emas. Chalma – chalma, **qo'y**, tuya va boshqa mollar **qiyidan** kesib olib, qishda yoqish uchun quritiladigan tezak (I,407). Jin – tezak. Koj juni – **qo'y qumalog'i** (III,11). Mo'no'zlandi – shoxlandi, shox chiqardi. Qozi mo'no'zlandi – qo'zi shox chiqardi. Boshqasi ham shunday. (mo'no'zlanur, mo'no'zlanmak) (III,415).

Xulosa qilib aytganda, ushbu nodir asarda “qo'y” LMGi aksariyat ijobiy ma'noda qo'llangan. Qo'y hayvonining yoshiga ko'ra darajanishi, a'zosi, mahsuloti, hayot kechirishi, ko'payishi izohlangan. Asarni o'rganish davomida XI asrda qo'y hayvoni xalqimizning o'tmishdagi hayotida, turmush tarzida qanday o'rin tutganini kuzatdik. Xalqimizning boy tarixini har tomonlama o'rganish, uning taraqqiyot bosqichlariga xos jihatlarni umumlashtirish bugungi kuning muhim masalalaridan hisoblanadi. Demak, “Devonu lug'otit turk” asari o'zbek xalqi tarixida muhim ahamiyatga ega noyob. Uni o'rganish, tadqiq qilish biz avlodlarning asosiy vazifamizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдулахатов Н., Тошпўлатов И., Носирова У., Жўрабаева У. Махмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридаги лексик бирликлар тадқиқи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. – Б. 53.
2. Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk. Uch tomlik. I tom. - Toshkent: Fan, 1960. –B. 499. II tom. - Toshkent: Fan, 1961. – B. 427. III tom. - Toshkent: Fan, 1961. – B. 463.
3. Mirzayev M. O'zbek tilining Buxoro gruppasi shevalari. . – Toshkent: Fan, 1969. – B. 160.
4. Рустамора С. Махмуд Қошғарий ва унинг “Девону луғотит турк” асари // Адабиёт кўзгуси. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, № 2, 1996. – Б. 156.
5. Zoologiya. 7-sinf: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik/O. Mavlonov. – Tuzatilgan va to'ldirilgan to'rtinchi nashri. – Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – B. 208.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. 1-jild. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – B. 464.
7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент, 2005. – Б. 528.
8. Chorvachilik. – Toshkent: O'qituvchi, 1980. – B. 380.